

χρονικότητα είναι ό βιωματικός της χαρακτήρας. Στο αξιολογικό άλλωστε επίπεδο, όπως παρατηρεί ό συγγραφέας, «ή αξία, πού αναγνωρίζεται στον καιρό ως σέ κορυφαία και βέλτιστη στιγμή, δέν είναι παρά ή έξαντικειμενιση της ίδιας της προθεσιακής δραστηριότητας της συνείδησης, ή όποία αναζητεί (...) σημεία αναφοράς (...) για νά εκφράσει τίς προτιμήσεις της (...)» (σ. 28). 'Η αξία αυτή μπορεί νά προσδιοριστεί σέ σχέση μέ μιá καθαρά θεωρητική ή δημιουργική δραστηριότητα, αλλά και σέ σχέση μέ μιá άπλη εμπειρία. Αυτό μέ τó όποιο κατά βάθος συνδέεται, είναι ή συναίνεση της συνείδησης: κάθε συνειδησιακή δραστηριότητα έγγράφεται σ' ένα πλαίσιο καιρικό. Μέ μία διεύρυνση της προοπτικής του αυτής, ό συγγραφέας θά μπορέσει νά διαπιστώσει τή δυνατότητα εφαρμογής του καιρικού μοντέλου στους τομείς της αισθητικής, της ήθικης, των έπιστημών και της τεχνικής, στους όποιους άσκειται ή κινητήρια δύναμη της συνειδησιακής προθετικότητας. «Περισσότερο από μιá άπλη κατάλληλη στιγμή» (σ. 31), ό καιρός άποτελεί «τόν καταλύτη κάθε δραστηριότητας της συνείδησης» (σ. 30). Διάστημα έλάχιστο ποσοτικά και βέλτιστο ποιοτικά, ό καιρός ένσαρκώνει τήν έναρμόνιση της άντικειμενικής και της βιωματικής πραγματικότητας, τήν εύτυχή συνάντηση του κόσμου και της ανθρώπινης ύπαρξης. Μπορούμε συνεπώς νά διακρίνουμε τήν προβολή, έκ μέρους του Ε. Μουτσόπουλου, όχι μόνο του βαθιά άνθρώπινου χαρακτήρα της έννοιας του καιρού, αλλά και τήν άνθρωπιστική της λειτουργία. Σ' αυτά τά δύο συγκεκριμένα στοιχεία θά ήταν δυνατόν νά συνοψισθεί τó βασικό ένδιαφέρον του βιβλίου αυτού, πού είναι φανερό ότι όριοθετεί κατά τόν καλύτερο μέχρι τώρα τρόπο τó πεδίο των φιλοσοφικών τοποθετήσεων του συγγραφέα του.

N.-X. ΜΠΑΝΑΚΟΥ - ΚΑΡΑΓΚΟΥΝΗ
(Αθήναι)

Evanghelos Moutsopoulos, *The Reality of Creation*, New York, Paragon House, 1991, 225 σσ.

Όταν ή φιλοσοφική σκέψη διέρχεται καιρούς έξόχως χαλεπούς, ή δέ έλληνική φιλοσοφική σκέψη άκόμη χαλεπότερους, παρουσιάζουμε τó έργο ένός Έλληνα φιλοσόφου του όποιου ή παρουσία στον εύρύτερο εύρωπαϊκό και τόν άμερικανικό χώρο έχει από καιρού καταστεί ιδιαιτέρως αισθητή. Τó έργο του Εύάγγελου Μουτσόπουλου *The Reality of Creation* άνήκει στην κατηγορία εκείνων των κειμένων τά όποία όχι μόνο παράγουν πρωτότυπες και έμπνευσμένες άπαντήσεις σέ άείποτε ζέοντα ζητήματα του φιλο-

σοφικοῦ λογισμοῦ, ἀλλὰ ἐν ταυτῷ ἐπιτυγχάνουν κάτι ἐπὶ πλέον: συνιστοῦν καὶ μίαν αὐτοψία τῆς ἐποχῆς, ἐντὸς τῆς ὁποίας ὁ στοχασμὸς παρήχθη. Συνιστοῦν θέσιν τοῦ δακτύλου ἐπὶ τὸν τύπον τῶν ἡλῶν τοῦ δράματος τοῦ συγχρόνου ἀνθρώπου, τὸ ὁποῖο ὁσημέραι προσλαμβάνει ἔνταση ἀσυνήθη. Διότι ἤδη τὸ αἰώνιο δράμα τῆς ὑπάρξεως ἐκφαίνεται μὲ ἰδιαίτερη ἔνταση, μὲ ἰδιαίτερη ἐνάργεια. Πλὴν, ὅπως παραδόξως, ἡ διερμηνεία αὐτοῦ τοῦ δράματος, παρὰ τὴν ἐσωτερικὴ ἐνάργεια τῆς, ἀπαιτεῖ μία διαψηλάφηση τοῦ παρόντος μὲ μίαν εὐπαθέστατην ἀφή, ἐξ οὗ καὶ ἡ βαθύτερη ὁδὺνη τῶν διανοιῶν ποὺ ἀναλαμβάνουν ἐλεύθερα νὰ ἄρουν τὸν σταυρὸ τῆς ἐποχῆς.

Τὸ ἔργο ἀποτελεῖται ἀπὸ εἴκοσι ἔξι κείμενα τὰ ὁποῖα πρωτοτύπως ἐγράφησαν στὴν ἀγγλική. Συνιστοῦν μία σύνθεση προσεγγίσεων ἀπὸ διάφορες ὀπτικὲς καὶ διοδεύσεις τῶν διαδικασιῶν διὰ τῶν ὁποίων συντελεῖται ἡ δημιουργία στὸ ἐπίπεδο τοῦ σύμπαντος καὶ σὲ ἐκεῖνο τῶν ἀνθρωπίνων ἐπιτευγμάτων στὴν ἐπιστήμη, στὸν πολιτισμὸ καὶ στὴν ἱστορία. Αὐτὲς ἀκριβῶς τίς ἐκφάνσεις τῆς ἀνθρωπίνης δραστηριότητος θεωρεῖ ὁ συγγραφέας ὡς τίς κυριότερες δημιουργικὲς ἐκδηλώσεις τῆς ἀνθρώπινης συνείδησης. Τὸ εὐρύτατο φάσμα ἐντὸς τοῦ ὁποίου θεωρεῖται ἡ ἔννοια τῆς δημιουργικῆς σκοπιμότητος δίδει στὸν συγγραφέα τὴν δυνατότητα νὰ κινηθεῖ (τοῦτο ἄλλωστε ἀπαιτεῖ ἡ εὐρεῖα ὀπτικὴ ποὺ ὑπαγορεύει τὸ θέμα του) σὲ ἓνα εὐρύτατο πεδίο ἐννοιῶν καὶ ἀναλύσεων: ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ ἀπολύτου, ἕως τὴν θεώρηση καὶ ἀνάλυση τοῦ συγκεκριμένου (καὶ διακεκριμένου) ἱστορικοῦ καὶ πολιτιστικοῦ γεγονότος. Ἐν τούτοις, αὐτὴ ἡ ποικιλία τῶν θεμάτων ἐξυφαίνεται μὲ ἀπόλυτη συνέπεια καὶ ἐπιστημονικὴ τάξη, κατευθυνόμενη ἀποφασιστικὰ πρὸς τὴν θεματικὴ τοῦ Τετάρτου Μέρους — ἰδιαίτερος σημαντικοῦ, ὅπως ἀναλύουμε κατωτέρω. Διότι αὐτὸ τὸ ἔργο ἐν τῷ συνόλῳ του ἐξυφαίνεται στὸν ἐρεισματικὸ ἴσθμὸ τῆς κρίσιμης διεργασίας ποὺ συνιστᾷ ἡ δημιουργικὴ κινητοποίηση τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς, ἐκάστοτε πρὸς μίαν ἀπὸ τίς κατευθύνσεις ποὺ ἰδιαίτερος ἀναλύονται στὸ Δεύτερο, Τρίτο καὶ Τέταρτο Μέρος τοῦ ἔργου. Εἶναι δὲ κατ' ἐξοχὴν οἱ ἀναλύσεις τοῦ Τετάρτου Μέρους, οἱ ὁποῖες, ὡς κορύφωση (μὲ ὅλη τὴν δραματικότητα καὶ ἐνάργεια τοῦ συγκεκριμένου) καταδεικνύουν ὅτι οἱ ἀναλύσεις, οἱ ὁποῖες ἐκτυλίσσονται μὲ συστηματικὴ τάξη στίς 225 σελίδες τοῦ βιβλίου, συνιστοῦν στὴν πραγματικότητα, μία μονογραφία, δομημένη μὲ πειθαρχία, ἐπιστημονικὴ ἐπιμέλεια καὶ τάξη. Ἄν τὰ ἀνωτέρω ἀποτελοῦν τὸ οὐσιαστικὸ στοιχεῖο, ἡ αὐστηρὴ καὶ συνεπὴς ἐφαρμογὴ, ἐκ μέρους τοῦ συγγραφέα, τῆς φαινομενολογικῆς καὶ στρουκτουραλιστικῆς μεθόδου του, ἀποτελεῖ τὸ ἐπιστημολογικὸ στοιχεῖο, τὸ ὁποῖο καταδεικνύει τὴν συνεκτικὴ, συνεπῆ καὶ συστηματικὴ δομὴ αὐτῆς τῆς μονογραφίας.

Σὲ μίαν ἐποχὴ ποὺ οὐδόλως διακρίνεται γιὰ τὴν γενικότερη —καί, βε-

βαίως, τὴν φιλοσοφική— ἀνθοφορία της, τὸ πρόβλημα, ποὺ διατρέχει αὐτὸ τὸ ἔργο δίπλα στὴ μέριμνα ποὺ διακατέχει τὸν συγγραφέα του, εἶναι ἀκριβῶς τοῦτο: ἡ ἔννοια τῆς δημιουργικῆς δραστηριότητος, ὅπως αὐτὴ ἐκφαίνεται στὸ ἔργο τέχνης, καθὼς καὶ τὰ διάφορα ὄντολογικά, ἐπιστημολογικά καὶ ἀξιολογικά πρότυπα τῆς δραστηριότητος αὐτοῦ τοῦ εἵδους. Τὸ ἔργο ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερις ἐνότητες, οἱ ὁποῖες ἀντιστοιχοῦν: 1) στὴν ἔννοια τῆς πραγματικότητος, τὴν ὁποία ἡ καλλιτεχνικὴ δημιουργικότητα τείνει νὰ τελειώσει διὰ τῶν ἔργων της, 2) στὴν δημιουργία τῆς πραγματικότητος στὸ πεδίο τῆς δραστηριότητος ἡ ὁποία ἀντιστοιχεῖ στὴν δημιουργικὴ κινητοποίηση τῆς συνείδησης, 3) στὴν εἰδικότερη ἀξιολογικὴ ὑποστήριξη τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος, ἡ ὁποία γίνεται ἀντιληπτὴ ὡς μία ἄλλη μορφή ὑπὸ τὴν ὁποίαν δίδει τὸ «παρών» της ἡ ἴδια ἡ ὑπαρξὴ τοῦ κόσμου, καὶ 4) στὴν ἐρμηνεία τῶν δημιουργικῶν πολιτιστικῶν τάσεων ἐντὸς μίας ὀρισμένης κοινωνίας, ὡς μέρους τῶν πραγματικῶν στοιχείων τὰ ὁποῖα συνιστοῦν αὐτὴ τὴν κοινωνία. Τὸ Παράρτημα τοῦ βιβλίου πραγματεύεται τὴν διερώτηση καὶ μία ἀπάντηση περὶ τῆς μοίρας τοῦ δημιουργικοῦ φιλοσοφικοῦ λογισμοῦ στὴν σύγχρονη Ἑλλάδα — ζήτημα τὸ ὁποῖο, κατὰ τὸν συγγραφέα, εἶναι κρίσιμο γιὰ τὸν διακαθορισμὸ τῆς πολιτιστικῆς φυσιογνωμίας αὐτῆς τῆς κοινωνίας. Θὰ σημειώσουμε ὡς ἄκρως ἐνδιαφέρον στοιχεῖο τῆς γενικότερης ὀπτικῆς τοῦ συγγραφέα, τὸν ρόλο ποὺ αὐτὸς ἀποδίδει στὴν ἔννοια τοῦ *καιροῦ*, ρόλο αὐτόχρημα καθοριστικό, δεδομένου ὅτι ὁ καιρὸς ἀποτελεῖ στοιχεῖο αὐτῆς ταύτης τῆς δημιουργίας, στοιχεῖο τῆς δημιουργικῆς δραστηριότητος τῆς ἀνθρώπινης συνείδησης. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ κατ' ἐξοχὴν τονίζεται σὲ ὅλα τὰ κείμενα ποὺ συνιστοῦν αὐτὸ τὸ ἔργο, κάτι ποὺ δὲν ἀποτελεῖ ἐκπληξή, ἂν ληφθεῖ ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ Μουτσόπουλος χαρακτηρίζεται (ὡς ἐκ τῆς θεωρίας του περὶ τοῦ *καιροῦ*) ὡς ὁ φιλόσοφος τῆς καιρικότητος.

Διατρέχονται λοιπὸν ἀπὸ δραματικὸ στοιχεῖο τὰ κείμενα αὐτὰ τοῦ Ε. Μουτσόπουλου; Ναί, στὸ βαθμὸ ποὺ ἀποδίδουν τὸ ἀφηρημένο, τὸ αἰώνιο, τὸ μεγάλο, μέσα ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο, τὸ ἀπτό, τὸ ἰθαγενές — αὐτὸ τὸ ἰθαγενές ποὺ τόσο ὠραῖα ἀναλύεται στὸ Τέταρτο Μέρος τοῦ βιβλίου. Μπορεῖ ἡ ὀρθὴ φιλοσοφικὴ μεθοδολογία γιὰ τὴν οἰκοδόμησιν ἐνὸς τέτοιου ἔργου νὰ τοποθετεῖ τὶς ἀναλύσεις τοῦ Τέταρτου Μέρους ἐκεῖ ποὺ εὐρίσκονται, ὅμως (ιδίως γιὰ τὸν Ἑλληνα ἀναγνώστη) αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ἀποτελοῦν κατ' οὐσίαν στοιχεῖα ἀφετηριακὰ γιὰ τὸν συγγραφέα. Διότι πρόκειται γιὰ τὶς ἀρχέγονες παραστάσεις καὶ ἐμπειρίες, οἱ ὁποῖες ἐν τελευταία ἀναλύσει τὸν συνιστοῦν καὶ τὸν διακαθορίζουν ὄχι μόνο ὡς φιλόσοφο, ἀλλὰ καὶ ὡς ἄνθρωπο μὲ συγκεκριμένη ταυτότητα: τὸ τελετουργικὸ τῆς ὀρθόδοξης Θείας Λειτουργίας, ὁ ρόλος τοῦ ὀρθοδόξου κληρικοῦ, ὄχι ἀπλῶς ὡς στοιχεῖο

ἀποκαλυπτικής μυσταγωγίας, ἀλλὰ καὶ ὡς αὐτόχρομα στοιχεῖο αὐθεντικῆς τέχνης. Ἡ βυζαντινὴ μουσικὴ παράδοση δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς μία μουσικὴ κλίμακα. Τοῦτο ἄλλωστε ὁ συγγραφέας τὸ εἶχε ὑποστηρίξει καὶ παλαιότερα — ἤδη ἀπὸ τὸ 1967, στὸ «Arts libéraux et philosophie à Byzance», καὶ ἀργότερα (1980: «*Ethos in Byzantine music. Ethical Tradition and Aesthetical Problematic*», τὴν δὲ ἴδια χρονιά, 1980: «*L'éthos artistique*»). Τὰ στοιχεῖα τοῦ Τετάρτου Μέρους, συνεπῶς ἐπιτελοῦν ἓνα διπλὸ σκοπὸ: συνιστοῦν τὶς ἀρχέγονες ἀφετηρίες διὰ τῶν ὁποίων ἐπιτελεῖται ἀπὸ ἓναν φιλόσοφο τὸ θεμελιῶδες καθῆκον τῆς φιλοσοφίας. Ἡ διαδικασία διαμορφώσεως καὶ ἀποτυπώσεως ἐκείνων τῶν ἐννοιολογικῶν τύπων, οἱ ὁποῖοι συνιστοῦν τὴν ἀποψη τοῦ φιλοσόφου γιὰ τὸν κόσμον καὶ τὴν ζωὴ — ἐδῶ δέ, τὴν ἀποψη γιὰ τὴν κινητοποίηση τῆς ὑπάρξεως μὲ σκοπὸ τὴν δημιουργία. Ταυτοχρόνως ὁμως, ἀποκαλύπτουν καὶ τὶς μυστικὲς πηγές, οἱ ὁποῖες συντηροῦν τὴν ἱκμάδα τῆς σκέψης, ὅχι ἀπλῶς τοῦ φιλοσόφου, ἀλλὰ τῆς σύνολης ὑπάρξεως τοῦ διασκεπτομένου συγκεκριμένου συγγραφέα. Καὶ αὐτὴ τὴν ἀποκάλυψη, ὁ Μουτσόπουλος τὴν ἐπιτελεῖ μὲ τὴν γνήσια ἀθωότητα τοῦ διαποροῦντος καὶ ἀπαντῶντος φιλοσόφου, καὶ μὲ τὴν ἀξιοπρεπῆ ἰχνογράφηση τῶν πηγῶν ποὺ τὸν διακαθορίζουν ὡς Ἑλληνα φιλόσοφο, ἀλλὰ καὶ ὡς σύνολη ὑπαρξὴ μὲ συγκεκριμένη φυσιογνωμία διαμορφωμένη ἀπὸ μιὰ μακραίωνη παράδοση.

Στὴν ἀνάλυση τῶν στοιχείων αὐτῶν, ὁ συγγραφέας φθάνει ἔχοντας ἐκκινήσει ἀπὸ τὴν πραγματικότητα τοῦ κόσμου καὶ διασκεπτόμενος ἐπὶ τοῦ ἀπολύτου καὶ τῶν πιθανῶν τρόπων προσπελάσεως (νοητικῆς, μυστικῆς ἢ ἀκόμη ἄμεσης-ἐλλογῆς), ὅπως προτείνει ἡ μέθοδος τῆς καιρικότητος τοῦ συγγραφέα. Ἀπὸ τὴν στιγμήν ποὺ ἡ χρονικότητα ἐμφανίζεται ὡς ἀναπόδραστο στοιχεῖο τοῦ ὑπάρχειν καὶ τοῦ ἐμπρόθετου προσανατολισμοῦ (intentionality) τῆς συνείδησης, ὁ συγγραφέας αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ ἀποσαφηνίσαι τὴν θέσιν του ἀπέναντι σὲ αὐτὸ τὸ καντιανὸ *a priori*. Θὰ σημειώσουμε τὴν ἰδιαίτερα πειστικὴ κριτικὴ τοῦ στὸν Bergson, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀπορρίψει τὴν παραδοσιακὴ ἐλλογὴ μέθοδο τῆς φιλοσοφίας. Τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Bergson ἦταν ὅτι ἡ παρεμβολὴ τῶν περιγραφικῶν φράσεων (αὐτὸ ποὺ χαρακτηρίζεται ὡς *discursive thought*) ἐμποδίζει τὴν ἄμεση σύλληψη τοῦ ἀντικειμένου τοῦ φιλοσοφικοῦ λογισμοῦ. Ἄλλωστε, ὡς γνωστόν, ὁ Bergson εἶχε ἀσκήσει αὐστηρὴ κριτικὴ κατὰ τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὴν ἐκ μέρους τοῦ εἰσαγωγῆ στὴν φιλοσοφία αὐτοῦ τοῦ διαλεκτικοῦ-περιγραφικοῦ στοιχείου, τὸ ὁποῖο μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, καὶ μέσῳ τοῦ Kant, εἶχε ὡς συνέπεια τὴν διάσπαση τοῦ ἀντικειμένου τῆς φιλοσοφικῆς ἔρευνας. Ὁ λόγος, κατὰ τὸν Bergson, εἶναι σὲ θέσιν νὰ κινηθεῖ γύρω ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο, ἀλλὰ ποτὲ δὲν εἶναι σὲ θέσιν νὰ διεισδύσει σὲ αὐτὸ καὶ νὰ τὸ κατανοήσῃ καθ’

ἐαυτό. Οἱ κατηγορίες τοῦ Bergson κατὰ τῆς πλατωνικῆς (καὶ καρτεσιανῆς) μεθόδου προχωροῦν μὲ τὸ νὰ τὴν θεωροῦν ὡς ὑπεύθυνη γιὰ τὴν παρείσφρυση τοῦ στοιχείου τοῦ χρόνου στὴν φιλοσοφικὴ σκέψη. Ὁ Bergson ἀρνεῖται ἀπολύτως τὴν ὑπαρξὴ τοῦ χρόνου, τὸν θεωρεῖ ἀπλὸ ἐφεύρημα τῆς ἀνθρώπινης σκέψης, τὸ ὁποῖο δὲν ἀντιστοιχεῖ σὲ καμμία πραγματικότητα. Ἄντ' αὐτοῦ ἀναπτύσσει τὴν γνωστὴ θεωρία του γιὰ τὴν *διάρκεια*. Ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω στοιχεῖα, ὁ Μουτσόπουλος ἀπορρίπτει τὸ πρῶτο καὶ υἱοθετεῖ, κατὰ τὸ οὐσιαστικὸ του μέρος, τὸ δεύτερο. Ὡς πρὸς τὸ πρῶτο, θεωρεῖ ὅτι ὁ Bergson ἀντιφάσκει πρὸς ἐαυτὸν ὅταν βασίζεται οὐσιαστικῶς στὸν λόγο προκειμένου νὰ ἀπορρίψει ὅλα τὰ κατὰ παράδοση ἀποδεκτὰ ἐπιστημολογικὰ πλεονεκτήματα τοῦ λόγου. Ὡς πρὸς τὸ δεύτερο, ὅμως, ὁ συγγραφέας θεωρεῖ ὡς συμβολὴ τοῦ Bergson τὴν θεωρία του ὅτι ὁ χρόνος ἀποτελεῖ μία ἔννοια-ἀποκύημα φαντασίας, μία ἔννοια ἢ ὁποία δὲν ἀντιστοιχεῖ σὲ κανενὸς εἶδους πραγματικότητα.

Βεβαίως, ἡ θέση αὐτὴ τοῦ συγγραφέα τοῦ δημιουργεῖ μεγάλες ὑποχρεώσεις. Διότι ἡ ἄρνηση τῆς ὑπάρξεως τοῦ χρόνου σημαίνει ἐμπλοκὴ σὲ μία ἔντονη ἀνταλλαγὴ ἐπιχειρημάτων, ἡ ὁποία συνεχίζεται ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Ἀπὸ τοὺς Ἑπικούρειους ποὺ θεωροῦσαν ὅτι ὁ χρόνος ἀπλῶς «σύμπτωμα τοῦτο δ' ἐστὶ παρακολούθημα κινήσεων», καὶ τὸν Σέξτον τὸν Ἑμπειρικὸ ποὺ ἀνέπτυξε σειρὰ ἐπιχειρημάτων γιὰ νὰ ἀποδείξει τὸν χρόνο ὡς «ἀνυπόστατον», ἡ ἀντιδικία δὲν ἔχει σταματήσει. Μάλιστα στὶς ἡμέρες μας οἱ ἀπόψεις παρουσιάζουν ἀκόμη μεγαλύτερη ποικιλία μὲ ἀπόψεις, ὅπως αὐτὲς τῶν J. McTaggart, R. Gale, D. Williams, D. Mellor. Σημειώνουμε ὡς ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὴ μία πρόσφατη ἄποψη στὴν Φυσικὴ, ποὺ ἀνέπτυξε ὁ David Bohm τὸ 1980 στὸ βιβλίο τοῦ *Wholeness and the Implicate Order* (σσ. 210-212): Ὁ χρόνος θὰ μπορούσε νὰ ὑπάρχει, ἀλλὰ σὲ ἕνα χαμηλότερο βαθμὸ πραγματικότητος· ὅχι μὲ τὴν ἔννοια ποὺ οἱ Στωικοὶ θεωροῦσαν τὸν χρόνο ὡς «ἡμι-πραγματικὸ» (καὶ ἕνα ἐκ τῶν τεσσάρων «ἄσωμάτων»), ἀλλὰ μὲ τὴν ἔννοια ὅτι αὐτὴ ἡ κατώτερη πραγματικότητα εἶναι ἐξαρτημένη ἀπὸ μία πῶ οὐσιαστικὴ θεμελιώδη πραγματικότητα. Ὁ Ε. Μουτσόπουλος παρακάμπτει ὅλη αὐτὴ τὴν ἀνταλλαγὴ ἐπιχειρημάτων χαράζοντας τὸν ἰδικόν του δρόμο: ἀναπτύσσει αὐτὸ ποὺ ὁ ἴδιος ὀνομάζει ὡς «καιρικὴ» μέθοδός του, διὰ τῆς ὁποίας ὁ χρόνος τελικῶς ὑποκαθίσταται καὶ οὐσιαστικὰ ἀναδιαρθρώνεται. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ συγγραφέας περιγράφει τὴν ἀντίληψή του περὶ καιροῦ καὶ μὲ κατηγορίες διάρκειας (σ. 8: «The notions of *not yet* and *never more* designate the external limits of a zone»), δηλαδὴ *ποσότητος* χρόνου, ἐν τούτοις δὲν παραλείπει νὰ τονίσει αὐτὸ ποὺ ἀποτελεῖ τὸ οὐσιαστικὸ στοιχεῖο κάθε ἐννοίας καιροῦ: τὸ στοιχεῖο τῆς *ποιότητος* χρόνου (*ibid.* «...a zone within which the action in question beco-

mes valid in the best way»). Ἀλλωστε, ὅπως ἔλεγε καὶ ὁ Σοφοκλῆς στὸν *Οἰδίποδα Τύραννο* (1516), «πάντα γὰρ ἐν καιρῷ καλά», ἐνῷ ὁ Ἡσίοδος συνιστοῦσε «μέτρα φυλάσσεσθαι, καιρὸς δ' ἐπὶ πᾶσιν ἄριστος» (*Ἔργα καὶ Ἡμέραι*, 694). Αὐτὸν τὸν παράγοντα τῆς ποιότητος ὡς οὐσιαστικοῦ στοιχείου τῆς ἐννοίας τοῦ καιροῦ, τὸν ἐτόνιζε ἄλλωστε ἀργότερα ὁ Ἀμμώνιος ὁ Λεξικογράφος: «καιρὸς καὶ χρόνος διαφέρει, καιρὸς μὲν ἐστὶ μέρος χρόνου, οἷον μεμετρημένων ἡμερῶν σύστημα, χρόνος δὲ πολλῶν καιρῶν περιοχὴ καὶ σύλληψις. Ἀλλως ὁ μὲν καιρὸς δηλοῖ ποιότητα χρόνου, οἷον ὅτε πόλεμος ἦν· χρόνος δὲ ποσότητα, οἷον πρὸ δέκα χρόνων, ἢ μετὰ δέκα ἔτη». Ἡ ἐκ μέρους τοῦ συγγραφέα ἀντίληψη τῆς ἐννοίας τοῦ καιροῦ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴν κατανόηση ὅχι μόνο τῆς λογικῆς τοῦ ὅλου βιβλίου, ἀλλὰ καὶ τῆς τελικῆς σκοπιμότητός του. Ἐχοντας πλήρη συνείδηση τῆς ἀνωτέρω διαφορᾶς χρόνου καὶ καιροῦ, δὲν ὑποκαθιστᾷ τὸν χρόνο διὰ τοῦ καιροῦ — διότι ὁ καιρὸς δὲν μπορεῖ νὰ ὑποκαταστήσει τὸν χρόνο, ἀπλῶς μπορεῖ νὰ τὸν *χαρακτηρίσει*, νὰ τὸν *χρωματίσει* μὲ τὴν ποιότητα τῶν ἐν χρόνῳ συμβαινόντων. Ἀλλὰ ὑποκαθιστᾷ τὴν *χρονικότητα* ἀπὸ τὴν *καιρικότητα*. Ἡ διαφορὰ εἶναι βαθιά, οὐσιαστικὴ καὶ κρίσιμη. Ὅχι μόνο γενικῶς, ὑπὸ τὴν ἐννοίαν ὅτι εἰσάγεται ἓνα στοιχεῖο *δραματικὸ* στὴν ὅλη πραγματικότητα τοῦ εἶναι ἐν τῷ κόσμῳ. Ἀλλὰ εἰδικότερα, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸν στόχο αὐτοῦ τοῦ βιβλίου: τὸ στοιχεῖο τῆς καιρικότητος, κατὰ τὸν συγγραφέα, «ἀπελευθερώνει τὴν συνείδηση ἀπὸ κάθε εἶδος ἔμμονης ιδέας ποὺ ὀφείλεται στὴν ἐννοία τῆς χρονικότητος». Μὲ αὐτὴ τὴν δραματικὴ εἰσαγωγή, σὲ τόσο καθοριστικὴ θέση, τῆς ἐννοίας τῆς καιρικότητος, ὅχι ὡς στοιχείου ποὺ χρωματίζει τὸν χρόνο, ἀλλὰ ὡς στοιχείου ποὺ οὐσιαστικῶς *ὑποκαθιστᾷ* τὴν χρονικότητα, ὁ συγγραφέας εἶναι σὲ θέση νὰ προτείνει ἀκόμη καὶ τὴν ἀπειροστὴ στιγμή ὡς δυνάμενη νὰ ταυτίζεται μὲ αὐτὴ τὴν ἴδια τὴν αἰωνιότητα.

Αὐτὴ εἶναι ἡ ὁδὸς διὰ τῆς ὁποίας ὁ Μουτσόπουλος καθίσταται ἱκανὸς νὰ ἀποπειραθεῖ τὴν προσέγγιση στὸν ἀπόλυτο («κατὰ τρόπο ἐν ταυτῷ ἅμεσο καὶ ἔλλογο», ὅπως λέγει). Καὶ αὐτὴ ἡ ἴδια εἶναι ἡ ὁδός, διὰ τῆς ὁποίας εἶναι σὲ θέση νὰ ἐκθέσει τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὸν ἐμπρόθετο προσανατολισμὸ (intentionality) τῆς συνείδησης, καὶ γενικότερα νὰ προσεγγίσει τὴν διαδικασία τῆς δημιουργικῆς δραστηριότητος — τόσο σὲ κλίμακα σύμπαντος, ὅσο καὶ στὴν ἀνθρώπινη δημιουργικὴ δράση στὴν Ὀντολογία (Μέρος Πρῶτο), στὴν Ἱστορία (Μέρος Δεύτερο), στὴν Τέχνη (Μέρος Τρίτο) καὶ στὶς πολιτιστικὲς ἐκφάνσεις (Μέρος Τέταρτον, ὅπου ἡ αὐθεντικότητα τῶν ἐξόχων ἀναλύσεων εἶναι σύστοιχη μὲ τὴν αὐθεντικότητα τῆς ἰθαγένειας τοῦ ἰδίου τοῦ συγγραφέα). Θεωροῦμε αὐτὸ τὸ ἔργο ὡς ἰδιαίτερα σημαντικὸ γιὰ τὴν ἐλληνικὴ καὶ διεθνῇ γραμματεία, γιὰ τρεῖς λόγους:

Πρῶτον, διότι ὁ συγγραφέας ἀποδεικνύει μὲ τρόπο ἀπτό (μὲ τὴν ἴδια τὴν συγκρότηση καὶ δομὴ τοῦ ἔργου του) τὸ πῶς ἡ ἰδιαίτερη σύλληψη ἑνὸς συγγραφέα ποὺ διεκδικεῖ τὸν τίτλο προσωπικῆς συμβολῆς στὴν ὅλη φιλοσοφία (ὅπως ἡ ἔννοια τῆς *καιρικότητος* τοῦ Ε. Μουτσόπουλου) ἐφαρμόζεται στὴν σύνολη ἀντίληψη περὶ ἱστορικῆς καὶ ὑπεριστορικῆς πραγματικότητος τοῦ φιλοσόφου αὐτοῦ. Αὐτὸ ποὺ κάνει ὁ Μουτσόπουλος ἐδῶ, σὲ τελευταία ἀνάλυση ἀποτελεῖ τὴν ἐκ μέρους τοῦ ὑποστήριξη μιᾶς κρίσιμης ἔννοιας (τῆς *καιρικότητος*), μὲ τὸ νὰ τὴν ἐκθέτει ὁ ἴδιος στὴν κρίσιμη βάσανο ὅχι μόνο τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος, ἀλλὰ καὶ τῆς προσωπικῆς βιωματικῆς ἐμπειρίας. Εἶναι σὰν τὸν ἐπιστήμονα φυσικό, ὁ ὁποῖος ἔχει ἀνακαλύψει ἓνα νόμο, καὶ ἐν συνεχείᾳ διεξάγει σειρὰ πειραμάτων μὲ ἄκρως διαφορετικὲς ἐκάστοτε συνθήκες, προκειμένου νὰ καταδείξει τὴν ἀλήθεια (δηλαδὴ τὸ ἔγκυρο καὶ καθολικῶς ἐκφαινόμενο) τῶν προτάσεων ποὺ ὁ ἴδιος διετύπωσε. Μὲ τὸ ἔργο αὐτό, οὐσιαστικῶς ὁ Ε. Μουτσόπουλος *διεκδικεῖ* ἰδίαν συμβολὴν στὴν φιλοσοφίαν. Καὶ τὴν διεκδικεῖ μὲ ἤθος: μὲ τὸ νὰ ἐκτίθεται δηλαδὴ ὁ ἴδιος στὸν χρόνο (ἔστω καὶ ἂν τὸν ἀρνεῖται ὡς πραγματικότητα!) καὶ μὲ τὸ νὰ ἐκθέτει σὲ δοκιμασία τὰ ἀπαυγάσματα θεμελιωδῶν συλλήψεών του, οἱ ὁποῖες διατρέχουν καθοριστικῶς ὅλο τὸ βιβλίον αὐτό. *Δεύτερον*, θεωροῦμε αὐτὸ τὸ ἔργο ὡς ἰδιαιτέρας ἀξίας διότι διδάσκει τοὺς ἐπιστημονικῶς ἀπασχολουμένους μὲ τὴν φιλοσοφία: τοὺς διδάσκει ὅχι ἀπλῶς μεθοδολογία, ἀλλὰ κυρίως τὴν *συνεπῆ* ἐφαρμογὴ τῶν ἐκάστοτε υἱοθετουμένων μεθόδων (ἐν προκειμένῳ τῆς φαινομενολογικῆς καὶ τῆς στρουκτουραλιστικῆς) στὴν ἐπιστημονικὴ ἔκθεση μιᾶς φιλοσοφικῆς θεωρήσεως. Ὑπὸ τὴν ἔννοια αὕτη, θεωροῦμε τὴν μελέτη τῆς συγκροτήσεως τοῦ ἔργου ὡς ἰδιαίτερα διδακτικὴ — διότι αὕτη ἡ μελέτη ἀποκαλύπτει τὴν συνέπεια τῆς μεθοδολογίας τοῦ συγγραφέα, καὶ βεβαίως τὴν συνέπειά του πρὸς τὰ θεμελιώδη ἀξιώματά του. *Τρίτον*, διότι τὸ ἔργο αὐτό, παρὰ τὸ γεγονὸς τῆς παγκοσμίου ἐμβελείας τῶν καθ'αὐτὸ φιλοσοφικῶν του ἀπόψεων, ἀποτελεῖ ἓνα ἔργο μὲ αὐθεντικὴ ἰθαγένεια: πρόκειται γιὰ ἔργο *νεοελληνικῆς* φιλοσοφίας. Καὶ δὲν θεωροῦμε τυχαῖο ὅτι σὲ μία ἐποχὴ ὅπου ὑπάρχει μεγάλη σύγχυση ἀνάμεσα στὸ διεθνές, τὸ ἐθνικὸ καὶ τὸ ἐθνικιστικόν, ὁ Μουτσόπουλος ἀνατρέχει ἐπὶ τὰς πηγὰς τῶν ὑδάτων προκειμένου νὰ ἀποδώσει τὸ θεμελιώδες, τὸ αἰώνιο, τὸ οὐσιώδες μέσῳ τῆς ἐμπνευσμένης θεωρήσεως τοῦ ἰθαγενοῦς, τοῦ ἀπτοῦ, τοῦ συγκεκριμένου — ἐν τέλει μέσῳ τῆς θεωρήσεως τοῦ ἰδίου του ἑαυτοῦ, ὅχι μόνο ὡς ὑπάρξεως μοναχικῆς ἀπέναντι στὰ μυστήρια τοῦ κόσμου, ἀλλὰ καὶ ὡς ἀνθρώπου ποὺ ζεῖ ἐν μέσῳ ἄλλων ἀνθρώπων, μὲ τοὺς ὁποῖους διαθέτει κοινὰ βιώματα, κοινὲς καταβολές, καταστάσεις κοινῆς ἀγάπης καὶ τιμῆς, κοινούς φόβους καὶ κοινὲς ἐλπίδες.

Ἴδου λοιπὸν ἓνα ἔργο ποὺ θεωροῦμε ὡς βέβαιο ὅτι θὰ γίνῃ λίαν εὐμε-

νῶς δεκτὸ ἀπὸ τὸ παγκόσμιο κοινὸ τῆς φιλοσοφίας, ἀλλὰ καὶ ἓνα ἔργο μὲ ἰθαγένεια ποὺ συντελεῖ ἀποφασιστικὰ στὸ νὰ προσλάβει ἡ Νεοελληνικὴ Φιλοσοφία τὴν πολυπόθητη ταυτότητα καὶ φυσιογνωμία της.

Π. ΤΖΑΜΑΛΙΚΟΣ
(Θεσσαλονίκη)

E. MOUTSOPOULOS, *Aegean Philosophers* (in Greek), Athens, The Aegean Foundation, 1991, 243 pp.

In this book Evangelos Moutsopoulos traces the circumstances which explain how it was that the word Aegean came to signify so much more than merely the geographical area it denotes and to be identified with the transition from the mythical to the rational mentality.

The author's frame of reference is philosophy. That he should focus his attention on this particular sphere does not imply any denial of the leading role which the Aegean played in other fields. For E. Moutsopoulos, the impact made by the Aegean was of a universal nature, such that it acquired a highly significant meaning which allows us to speak of «the fact of the Aegean». A philosopher himself, he turns his attention to philosophy and investigates its Aegean component, entertaining the hope that representatives of other branches of learning will turn their attention to the Aegean component of the sciences they are working in.

The thread that runs through the author's thoughts is the struggle in which the Aegean philosophers—that is, the Greek philosophers—engaged in order to reveal the very nature of reason. Aware, however, that the origin of philosophy marks not only a beginning, but also an end, he has recourse to the didactic and heroic epics of Hesiod and Homer as well as to the manifold beliefs of the peoples who inhabited the Aegean area before it was settled by the Greeks. By going back to these beliefs he makes obvious the unifying power of the Aegean. The Aegean improves creative interpenetrations while averting ill-matched ones. Its assimilative and refining function has protected the Greeks throughout their long history and up to our own day.

Continuing his theme, E. Moutsopoulos furnishes a condensed account of the philosophical ideas that have evolved in the Aegean region since the beginning of philosophy until the present day. His account is neither a synopsis nor a review. It is rather a record of the course traced by the Greek philosophical thought and an outline of the struggle reason had to wage in

